

लङ्काकाण्ड कथामा प्रतिविम्बित ध्वनि

प्रेमप्रसाद तिवारी

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि.

Email: tiwari.prem828@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा कथाकार राजेन्द्र विमलद्वारा लिखित 'लङ्काकाण्ड' कथालाई संस्कृत काव्यशास्त्र परम्पराको भाववादी सिद्धान्त ध्वनिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा 'लङ्काकाण्ड' कथाका कुन विधातत्त्वबाट केकस्ता ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएका छन् भन्ने प्राञ्जिक जिज्ञासालाई केन्द्र बनाई समाधान खोजिएको छ । वि.सं. २०६२/०६३ सालमा तराईमा भएको आन्दोलनले आम नेपालीमा सृजना गरिदिएको समस्याका माध्यमबाट नेपालको अस्तित्व रक्षाका लागि सबै नेपाली लाग्नुपर्ने वेला आएको मुख्य विषय कथामा पाइन्छ । प्रस्तुत लेखमा 'लङ्काकाण्ड' कथाका शीर्षक, विषयवस्तु, सारवस्तु तथा पात्रविधानमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थ वा प्रतीयमान अर्थको निस्त्रयण गरिएको छ । यस कथामा रामायणको पौराणिक सन्दर्भलाई आधार बनाएर शीर्षकीकरण गरिएको छ । शीर्षकबाट नै भाइ भाइको युद्धले दुवैको अस्तित्व समाप्त हुने कुरा सङ्केत गरेकाले सबै पक्ष संयमित हुनुपर्ने अवस्था आएको छ भन्ने ध्वन्यार्थ निकालिएको छ । प्रस्तुत लेखमा क्षेत्रीयता, जातीयता, वर्गीयता तथा निहित स्वार्थका लागि गरिएका आन्दोलनबाट देशको उन्नति कहिल्यै नहुने भएकाले फुटेर होइन जुटेर राष्ट्रिय हितका लागि अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : ध्वनि, पात्रविधान, विषयवस्तु, शीर्षकविधान, सारवस्तु ।

विषयपरिचय

राजेन्द्र विमल (२००३) नेपाली साहित्यको समसामयिक धारामा कलम चलाउने प्रतिभा हुन् । नेपाली, हिन्दी र मैथिली साहित्यमा एम.ए. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका विमलले भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरेका छन् । उनी 'आर्याव्रत' पत्रिकामा 'लामखुट्टे' र 'उडुस' कथा प्रकाशन गरेर साहित्यको फराकिलो आकाशमा प्रवेश गरेका हुन् । उनका राजेन्द्र विमलका कथाहरू (२०६२), समयका आँखा (२०६९) जस्ता कथासङ्ग्रह सार्वजनिक भएका छन् । विमलले नेपाली तथा मैथिली भाषामा कथाको रचना गरेका छन् । नेपाली समाजमा देखिएको क्षेत्रीय, जातीय तथा वर्गीय विभेदको अन्त्य गरी सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न सकिने समाजको परिकल्पना गर्दै कृति रचना गर्ने विमलले आफ्ना

रचनाका माध्यमबाट युद्धको विरोध र शान्तिको कामना गरेका छन् । यिनका रचनामा आन्दोलनका नकारात्मक प्रभाव र त्यस्ता प्रभावबाट समाजलाई मुक्त गर्नुपर्ने विषय प्रकट भएको पाइन्छ । यिनले साम्प्रदायिकताको नाराले भत्काएको नेपाली समाजको आकर्षक चित्र प्रस्तुत गर्दै विघटित समाजलाई पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने धारणा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । स्थानीयता, ग्राम्य जीवन, युद्धजन्य सन्त्रासमय वातावरण, आकर्षक भाषाशैली राजेन्द्र विमलका कथामा पाइने महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू हुन् ।

साहित्यबाट अभिव्यक्त हुने प्रतीयमन अर्थ नै ध्वनि हो । ध्वनिले साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त भएको वाच्यार्थभन्दा विलक्षण अर्थको अभिव्यक्ति दिन्छ । प्रस्तुत लेखमा आचार्य आनन्दवर्धन प्रणीत ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा राजेन्द्र विमलद्वारा लिखित 'लङ्काकाण्ड' कथाको विश्लेषण गरिएको छ । यसले सामान्य अर्थलाई अतिक्रमण गरी विशिष्ट अन्यार्थको प्रतिपादन गरेको छ । यस लेखमा 'लङ्काकाण्ड' कथाका कुन कुन विधातत्त्वले केकस्ता ध्वन्यार्थ बुझाएका छन् भन्ने प्राञ्जिक समस्यामा केन्द्रित भई समाधान खोज्ने कार्य गरिएको छ । 'लङ्काकाण्ड' कथाबाट अभिव्यञ्जित रस ध्वनिको मात्र विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यहाँ कथाकार राजेन्द्र विमलको समयका आँखा कथासङ्ग्रहमा रहेको 'लङ्काकाण्ड' कथालाई चयन गरेर ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यस 'लङ्काकाण्ड' कथालाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सिद्धान्त निर्माणका क्रममा उपयोग गरिएका सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यस्तै 'लङ्काकाण्ड' कथाका बारेमा गरिएका विश्लेषण, समीक्षा तथा अध्ययन द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि ध्वनिसिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ । ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा कथाको समीक्षा गरिएकाले यहाँ निगमनात्मक पद्धतिलाई पछ्याइएको छ । सिद्धान्त निर्माणका क्रममा आनन्दवर्धनको ध्वन्यालोक, आचार्य मम्मटको काव्यप्रकाश, आचार्य विश्वनाथको साहित्यदर्पण आदि लक्षणग्रन्थको उपयोग गरिएको छ । यिनै लक्षणग्रन्थमा अभिव्यक्त विषयका आधारमा निर्मित ध्वनिसिद्धान्त नै विश्लेषणको मूल आधार रहेको छ । कृतिको विश्लेषणका क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको यथास्थान प्रयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

'ध्वन्' धातुमा 'इ' प्रत्यय लागेर निर्मित भएको ध्वनि शब्दले अर्थयुक्त आवाज तथा साहित्यका सन्दर्भमा प्रतीयमान अर्थलाई बुझाउँछ । आचार्य आनन्दवर्धन प्रणीत ध्वनि संस्कृत काव्यशास्त्र परम्पराको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो । 'ध्वनि' शब्दको प्रयोग विभिन्न सन्दर्भमा गरिएको पाइन्छ । 'ध्वनि' शब्दले सामान्य अर्थमा आवाज भन्ने बुझाउँछ भने साहित्यका सन्दर्भमा यसले विशिष्ट प्रतीयमान

अर्थलाई बुझाएको हुन्छ । ध्वनिले विशेष प्रकारको रमणीय वा चमत्कारयुक्त अर्थलाई सङ्केत गर्छ । वाच्यार्थभन्दा विलक्षण प्रकारको अर्थ बुझाउनका लागि ध्वनि आवश्यक मानिन्छ । ध्वनिलाई शब्दशक्तिका माध्यमबाट पनि स्पष्ट पार्न सकिन्छ । शब्दशक्ति अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । पदका साथ पदार्थको सम्बन्ध रहने शब्दशक्तिलाई अभिधा भनिन्छ । यसले सङ्केतका रूपमा मुख्यार्थलाई बुझाएको हुन्छ । यसलाई वाच्यार्थ पनि भनिन्छ (रिसाल, २०५०, पृ. १७०) । मुख्यार्थ बाधा आएपछि रूढि वा प्रयोजनका सहायताबाट मुख्यार्थसँग सम्बन्धित अर्थ बुझाउने शब्दशक्तिलाई लक्षणा भनिन्छ (विश्वनाथ, २००८, पृ. ६१) । अभिधा र लक्षणाले आफ्नो अर्थ बुझाएर विरत भएपछि विशेष प्रकारको अर्थ बुझाउन आउने शब्दशक्ति नै व्यञ्जना हो (मम्मट, सन् १९६०, पृ. ८०) । काव्यको प्रधानभूत व्यङ्ग्य प्रकट गर्ने शब्द र अर्थको नाम ध्वनि हो (ढकाल, २०६७, पृ. ४५) । व्यञ्जना शब्दशक्ति देश, काल, वक्ता, स्रोत आदि विषयभन्दा माथि हुन्छ । जुन रचनामा शब्दको साधारण अर्थभन्दा त्यसबाट निस्कने व्यङ्ग्य बढी चमत्कारयुक्त हुन्छ, त्यसैलाई ध्वनि भनिन्छ (शुक्ल, सन् २००८, पृ. ३१) । यही विशिष्ट अर्थ बुझाउने व्यञ्जना शब्दशक्ति र ध्वनिका बिचमा अत्यन्तै नजिकको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । व्यङ्ग्यार्थ वाच्यार्थका तुलनामा अधिक शक्तिशाली बनेको अवस्थालाई नै ध्वनि भनिन्छ (शास्त्री, सन् २०१४, पृ. १२९) । व्यञ्जना शब्दशक्तिबाट अभिव्यक्त हुने व्यङ्ग्यार्थ र ध्वनिबाट प्राप्त हुने प्रतीयमान अर्थ एउटै तहमा रहेका हुन्छन् ।

आनन्दवर्धनको ध्वनिसिद्धान्तमा रहेको ध्वनि शब्दको अर्थ आचार्य नगेन्द्रले यस्तो लगाएका छन् : (क) जसले केही ध्वनित गर्छ, त्यस्तो व्यञ्जक शब्दलाई ध्वनि भनिन्छ । (ख) जसले केही ध्वनित गराउँछ वा गर्छ त्यस्तो व्यञ्जक अर्थ ध्वनि हो । (ग) यो ध्वनि हो जुन ध्वनित हुन्छ अर्थात् वस्तु, रस र अलङ्कार ध्वनित हुने भएकाले ती ध्वनि हुन् । (घ) ध्वनि ती हुन्, जुन शब्दशक्तिद्वारा ध्वनित हुन्छन् । (ङ) त्यो व्यङ्ग्य प्रधान काव्यको रचना ध्वनि हो जसमा कुनै कुरा वा वस्तु, अलङ्कार, रस, भाव आदि ध्वनित हुन्छन् (नगेन्द्र, १९९५, पृ. १२१) । माथि दिइएका बुँदाका आधारमा निष्कर्ष बनाउँदा व्यञ्जक शब्द, व्यञ्जक अर्थ, व्यङ्ग्य अर्थ, व्यञ्जना व्यापार र व्यङ्ग्य प्रधान काव्य भन्ने अर्थसँग जोडेर ध्वनिको व्याख्या गरिएको पाइन्छ । वास्तवमा व्यञ्जक शब्द, व्यञ्जक अर्थ र व्यङ्ग्य प्रधान काव्य नै ध्वनि हो । कव्यको गूढार्थ प्रतिपादन गर्ने ध्वनिलाई प्रतीयमान अर्थ, व्यङ्ग्यार्थ, अन्यार्थ, अभिव्यङ्ग्यमान अर्थ, गम्यमान अर्थ, अनुभूयमान अर्थ, भासमान अर्थ, प्रकाशमान अर्थ, ध्वन्यार्थ जस्ता विभिन्न नामले चिनाइएको छ ।

आचार्य आनन्दवर्धनले ध्वन्यालोक लक्षणग्रन्थमा ध्वनिसिद्धान्तको स्थापना गरेका छन् । उनले ध्वनिलाई परिभाषित गर्दै जहाँ अर्थ आफैँले तथा शब्द स्वयम्ले आफ्नो अभिधा अर्थलाई गौण बनाएर विशिष्ट अर्थको सङ्केत गर्छ, त्यसैलाई विद्वान्हरूले ध्वनि भनेका छन् भन्ने धारण राखेका छन् (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. २) । उनले यही ध्वनिलाई काव्यको आत्माका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । जहाँ शब्द वा अर्थले प्रतीयमान अर्थको प्राप्तिका लागि आफ्नो अर्थको परित्याग गरिदिन्छ र कुनै विशेष अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तो स्थानमा ध्वनि रहन्छ (उपाध्याय, २०५५, पृ. १९१) । ध्वनिको सम्बन्ध व्याकरणको स्फोटवादसँग रहेको रहेको छ । जसबाट अर्थ स्फुटित हुन्छ, त्यो स्फोट हो ।

यसबाट शब्द, वाक्य, अनुच्छेद, प्रकरण र प्रबन्धस्तरको अर्थ प्रस्फुटन हुने गर्छ । स्फोटवादका अनुसार पछिल्लो वर्ण या ध्वनिको उच्चारण गर्दा अगिल्ला वर्ण या ध्वनिहरू आकाशमा बिलाइसके पनि पूर्व वर्णको संस्कार अन्तिम वर्णसँग रहन्छ र शब्दका सम्पूर्ण ध्वनि या वर्णबाट अर्थ स्फोट वा अभिव्यक्त हुन्छ । ध्वनि हराएर गए पनि अर्थ जीवित नै रहन्छ भन्ने कुरा स्फोटवादीले स्वीकार गरेका छन् । ध्वनि व्यञ्जक हुन्छ भने स्फोट व्यङ्ग्य हुन्छ । ध्वनि नाशवान् हुन्छ तर स्फोट नाशवान् हुँदैन (नगेन्द्र, सन् २०१३, पृ. ३-५) । यसरी पूर्ववर्ती परम्पराबाट प्रशस्त प्रेरणा लिएर आनन्दवर्धनले ध्वनिसिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् ।

जहाँ शब्द वा अर्थले आफ्नो मूल प्रसङ्गलाई त्यागेर विशिष्ट प्रकारको अर्थ बुझाउँछ, त्यहाँ नै ध्वनि हुने गर्छ । विशिष्ट प्रकारको अर्थको प्रतीति नै ध्वनि हो । प्रतीयमान अर्थ नै ध्वनि हो । काव्यमा शब्द र अर्थभन्दा फरक किसिमको विलक्षण सौन्दर्य रहन्छ, त्यसैलाई ध्वनि भनिन्छ । आनन्दवर्धनपछि ध्वनिसिद्धान्तलाई व्याख्यासहित अझ बलियो बनाउने काम आचार्य मम्मटले गरेका छन् । त्यसै ले उनलाई ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्य भनेर चिनिन्छ । उनले वाच्यार्थभन्दा भिन्न अत्यन्त चमत्कारपूर्ण व्यङ्ग्यार्थलाई ध्वनिका रूपमा चिनाएका छन् । आचार्य विश्वनाथले वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको तुलना गर्दै तिनीहरूका बिचको भिन्नतालाई यसरी नौ प्रकारले प्रस्तुत गरेका छन् :

- (क) बोद्धा : वाच्यार्थको ज्ञानका लागि शब्दकोश, व्याकरण आदि आवश्यक हुन्छन् । कोशव्याकरण जानेको व्यक्ति नै वाच्यार्थको ज्ञाता हुन्छ । ध्वन्यार्थको प्रतीति सहृदयलाई मात्र हुन्छ ।
- (ख) स्वस्म : वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको स्वस्ममा भिन्नता पाइन्छ । वाच्यार्थ विधि बन्दा व्यङ्ग्यार्थ निषेध बन्छ अनि वाच्यार्थ निषेध बन्दा व्यङ्ग्यार्थ विधि बन्ने भएकाले यी दुईको स्वस्ममा भिन्नता पाइन्छ ।
- (ग) सङ्ख्या : सङ्ख्याका आधारमा पनि वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थका बिचमा भिन्नता पाइन्छ । वाच्यार्थ सबैका लागि एउटै हुन्छ तर व्यङ्ग्यार्थ वक्ता, श्रोता तथा प्रकरणका कारणले अनेक अर्थमा विभाजित हुन पुग्छ ।
- (घ) निमित्त : वाच्यार्थको बोध सामान्य लेखपढ गर्ने व्यक्तिले गर्न सक्छन् । व्यङ्ग्यार्थको प्रतीति प्रतिभा सम्पन्न सबै व्यक्तिले गर्न सक्छन् ।
- (ङ) कार्य : वाच्यार्थबाट वस्तुको मात्र ज्ञान हुन्छ । व्यङ्ग्यार्थबाट चमत्कार र आनन्दको आस्वादन पनि गर्न सकिन्छ ।
- (च) काल : सर्वप्रथम वाच्यार्थको ज्ञान हुन्छ । वाच्यार्थको ज्ञान भएपछि मात्र व्यङ्ग्यार्थको बोध हुन्छ ।
- (छ) आश्रय : वाच्यार्थ शब्द या पदमा आश्रित रहन्छ । व्यङ्ग्यार्थ शब्दमा, शब्दको अर्थमा, शब्दको कुनै एक अंशमा वा वर्णमा आश्रित रहन्छ ।
- (ज) विषय : वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको विषय नै भिन्न हुन्छ । वाच्यार्थ कुनै एक व्यक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ । व्यङ्ग्यार्थ अर्कै व्यक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ ।
- (झ) पर्याय : वाच्यार्थमा पर्यायवाची शब्दले कुनै परिवर्तन ल्याउन सक्दैन । व्यङ्ग्यार्थमा पर्यायवाची शब्दबाट पनि विशेष अर्थ आउन सक्छ (विश्वनाथ, २००८, पृ. ४४१) ।

ध्वनिका भेदका विषयमा विभिन्न विद्वान्ले आआफ्नै धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । कतिपय विद्वान्ले ध्वनिको पूर्ण परिगणना सम्भव छैन पनि भनेका छन् । ध्वनिलाई प्रथमतः अविवक्षितवाच्य ध्वनि (लक्षणामूला) र विवक्षितान्वयपरवाच्य ध्वनि (अभिधामूला) मा विभाजन गरिएको छ (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ३३६) । अविवक्षितवाच्य ध्वनिका अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्य ध्वनि र अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य ध्वनि दुई भेद रहेका छन् । विवक्षितान्वयपरवाच्य ध्वनिलाई असंलक्ष्यक्रम र संलक्ष्यक्रम गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । असंलक्ष्यक्रम ध्वनिमा रस पर्छ । संलक्ष्यक्रम ध्वनिका शब्दाशक्त्युद्भव, अर्थशक्त्युद्भव र शब्दार्थोभयशक्त्युद्भव गरी तीन भेद रहेका छन् । शब्दशक्त्युद्भवका वस्तु ध्वनि र अलङ्कार ध्वनि गरी दुई प्रकार रहेका छन् । अर्थशक्त्युद्भव ध्वनिका स्वतः सम्भवी ध्वनि, कविप्रौढोक्ति सिद्ध ध्वनि र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति सिद्ध ध्वनि गरी तीन प्रकार रहेका छन् । शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवको कुनै पनि भेद छैन ।

ध्वनिका विविध भेदमध्ये असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य ध्वनिले मूलतः रस ध्वनिलाई बुझाएको हुन्छ । रसले साहित्यको चमत्कारलाई बुझाउँछ । रसभाव नै असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य ध्वनि बनेर प्रकट भएको हुन्छ । ध्वनिलाई मूलतः वस्तु ध्वनि, अलङ्कार ध्वनि र रस ध्वनिमा विभाजन गरिएको छ । यी तीन ध्वनिका भेदमध्ये सर्वाधिक चमत्कारयुक्त रस ध्वनि हुने गर्छ । रस ध्वनिबाट विभिन्न प्रकारका अर्थ अभिव्यञ्जित हुन्छन् । रस ध्वनिका माध्यमबाट कृतिमा सन्निहित विशिष्ट अर्थको अभिव्यक्ति हुन्छ । यसमा अभिधा तथा लक्षणाको ज्ञानबिना नै व्यङ्ग्यार्थ प्राप्ति हुन्छ । त्यसैले यस लेखमा रस ध्वनि वा असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्य ध्वनिका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको विशिष्ट अर्थको निरूपण गरिएको छ । यस लेखमा मूलतः 'लङ्काकाण्ड' कथाका शीर्षक, विषयवस्तु, पात्र तथा सारवस्तुमा अभिव्यञ्जित रस ध्वनि निरूपण गरिएको छ ।

विश्लेषण र नतिजा

प्रस्तुत लेखमा 'लङ्काकाण्ड' कथामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थ पहिचान गरी त्यसको विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ । यस लेखमा कथाका शीर्षक, विषयवस्तु, पात्र तथा सारवस्तु आदि घटकबाट ध्वनित ध्वन्यार्थ निरूपण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

'लङ्काकाण्ड' कथाको विषयवस्तुको स्रोत

वि.सं. २०६२/०६३ सालको सेरोफेरोमा तराईमा फैलिएको आन्दोलन र त्यही आन्दोलनमा फैलिएको जातीय तथा क्षेत्रीय दङ्गासँग सम्बन्धित विषय 'लङ्काकाण्ड' कथामा आएको छ । सधैं एकताको मालामा गाँसिएका नेपालका हिमाल, पहाड र तराईका मानिस क्षेत्रीय भाव बोकेर एकअर्काका विरुद्धमा नाराबाजी गरिरहेको विषयलाई कथामा उपयोग गरिएको छ । तराईमा बस्ने मधेसी र पहाडबाट तराईमा भरेका पहाड मूलका मानिसका बिचमा भएको आपसी द्वन्द्व र त्यसले स्वतन्त्र नेपालीमा जन्माएको पीडा अनि सन्त्रासको अवस्थालाई यस कथामा मुख्य सन्दर्भ बनाइएको छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथाको वाच्यार्थ

‘लङ्काकाण्ड’ कथामा २०६२/०६३ सालमा नेपालगन्जबाट मधेसी र पहाडिया समुदायका बिचमा द्वन्द्वबाट सुरु भई नेपालको पूर्वी तराईमा फैलिएको डरलाग्दो आन्दोलनका कारणबाट सृजित दुःखद अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । अतीतलाई सम्झिएर लेखिएको हुनाले यहाँ अतीतावलोकन शैली पाउन सकिन्छ । मधेस आन्दोलनमा घाइते बनेर अस्पतालमा पुऱ्याएको ‘म’ पात्रको केन्द्रीयतामा कथा अगाडि बढेको छ । ‘म’ पात्रले आफ्नो अतीतको स्मरण गर्दै आफू अस्पतालको शय्यामा आउनुको कारण खोजी गर्दै अगाडि जाँदा अतीतका स्मरणहरू घटनाका स्मृति आएका छन् । तिनै घटनाको विकाससँगै कथा समापनमा पुगेको छ ।

पश्चिम नेपालको ठुलो सहर नेपालगन्जबाट पहाडिया र तराई मूलका मानिसका बिच द्वन्द्व प्रारम्भ भएको छ । नेपालगन्जमा भड्किएको आन्दोलनको असर जनकपुर सहरसम्म पुगेको छ । मानिस आआफ्नो समुदायका पक्षमा नाराबाजी गर्दै विपक्षलाई आक्रमण गर्न अगाडि बढेका छन् । आकाश टायरको धुवाँले ढाकिएको छ भने चारैतिर गगनभेदी नारा घन्किएका छन् । पहाडिया र मधेसी दुवै पक्ष एकअर्काको अस्तित्व समाप्त पार्न लागि रहेका छन् । मधेसी समुदायको जुलुस जनकपुरको भानुचोकमा रहेको भानुभक्तको सालिक तोड्नका अगाडि बढिरहेको छ । त्यस्तो अवस्थामा ‘म’ पात्रले भानुभक्त पहाडिया नभई समग्र नेपालको भावनात्मक एकता गराउने कवि भएको विचार राख्दै आन्दोलनकारीलाई छेक्ने प्रयास गरेको छ तर उसलाई पहाडिया भएको आरोप लगाउँदै आक्रमण गरिएको छ । त्यही वेला ‘म’ पात्र भिडबाट चलेको गोली देब्रे तिघामा लागेर जमिनमा पल्टिन पुगेको छ । त्यसपछि सयौं हथौडा भानुभक्तका सालिकमाथि बजारिन पुगेका छन् अनि भानुको सालिक धराशयी बनेको छ । केही समयमा नै पहाडिया समुदायको जुलुस त्यही ठाउँमा आएको छ । उनीहरू भानुभक्तको सालिक तोड्नेलाई विभिन्न आरोप लगाउँदै विद्यापतिको सालिकतिर अग्रसर भइरहेका छन् । ‘म’ पात्र मानवताका प्रतिमूर्ति मानिएका विद्यापति मधेसी नभएको आवाज घन्काउँदै सालिकको नजिक पुगेको छ तर बिडम्बना पहाडिया समुदायबाट उसलाई मधेसीको आरोप लगाइएको छ र उसलाई भिडबाट कसैले निसान बनाएर गोली प्रहार गरेको छ । यसपटक भिडबाट चलेको गोली उसको देब्रे हातमा लागेको छ र ऊ पुनः धराशयी बनेको छ । मधेसी र पहाडिया दुवै समुदायबाट एक एक गोली खाएको ‘म’ पात्रलाई एम्बुलेन्सको सहायताबाट अस्पतालसम्म पुऱ्याइएको छ । अस्पतालमा चार दिनसम्म बेहोसी अवस्थामा रहेको ‘म’ पात्रको होस खुलेपछि उसले आफ्नो अतीतका बारेमा स्मरण गरेको प्रसङ्ग कथामा आएको छ । उसले आफू मधेसी वा पहाडिया के हुँ भन्ने जानकारी पाउन सकेको छैन । उसले आफ्नो बाल्यकालको स्मरण गरेको छ । मधेसी र पहाडियाका बिच भगडा भएपछि आफू कुन कित्तामा पर्ने मानिस हुँ भन्दै उसले आफ्नो पृष्ठभूमि खोजेको प्रसङ्ग कथामा आएको छ । नेपालको इतिहासमा २०६२/०६३ सालमा तराईमा छेडिएको आन्दोलनसँग सम्बन्धित घटनाक्रमबाट कथाको कथावस्तु संरचित भएको छ । यही नै कथाको अध्ययनबाट प्राप्त हुने वाच्यार्थ वा मूल अर्थ रहेको छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथाको शीर्षकविधानमा ध्वन्यार्थ

नेपालको राजनीतिक घटनाक्रमको उल्लेख गर्ने क्रममा २०६२/०६३ सालको सेरोफेरोलाई आधार बनाएर नेपाली नेपालीका बिचमा भएको द्वन्द्वको सन्दर्भलाई ‘लङ्काकाण्ड’ कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकारले प्रस्तुत कथामा प्रतीकात्मक शीर्षकविधान गरेका छन् । कथामा आएको विषयलाई पौराणिक सन्दर्भका माध्यमबाट सङ्केत गर्दै स्पष्ट पारिएकाले शीर्षकविधानमा रस ध्वनि अभिव्यञ्जित भएको छ । कथान्तमा ‘म’ पात्रका बुबाको मुखबाट दिइएको अभिव्यक्तिलाई नै शीर्षकविधानको आधार बनाइएको छ । उनले कथामा भनेका छन्, “अब नेपाल लङ्का भइसक्यो । भाइ भाइमा विभेद भएपछि यस्तै हुन्छ लङ्का दहन !” (विमल, २०६९, पृ. ३२) । ‘लङ्काकाण्ड’ कथाको शीर्षक पौराणिक ग्रन्थ रामायणको विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ । रामायणमा रावण र विभीषणका बिचमा मिलाप हुन नसक्दा र रावणको मृत्युसँग सम्बन्धित गोप्य रहस्य विभीषणले रामलाई जानकारी दिएकै कारण रावणको मृत्यु भएको कथा पाइन्छ । यसलाई वाच्यार्थका रूपमा राखेर हेर्दा यस कथामा पहाडिया समुदायका मानिस र तराई मूलका मानिस एकआपसमा लड्दा त्यसको फाइदा अरु कसैले उठाउन सक्छ भन्ने रस ध्वनि अभिव्यञ्जित भएको छ । यहाँ भाइ भाइको ध्वन्यार्थ पहाडिया र मधेसी हो भने लङ्काको ध्वन्यार्थ नेपाल हो । भाइ भाइका बिचमा आपसी मिलापको अभावमा लङ्काको अस्तित्व समाप्त भएजस्तै नेपालको पनि अस्तित्व सङ्कटमा पर्न सक्ने प्रतीयमान अर्थ रस ध्वनिका रूपमा प्रकट भएको छ । रावण र विभीषणको मिलापको अभावका कारण सुनैसुनले भरिएको लङ्काको अस्तित्व सङ्कटमा परे जस्तै नेपाली नेपाली बिचको आन्तरिक द्वन्द्वले नेपालको अस्तित्वमा पनि कालो बादल मडारिएको छ भन्ने रस ध्वनि बोध यस कथाको शीर्षकबाट भएको छ । यस लेखमा लङ्का जस्तै नेपालको अस्तित्व पनि भाइ भाइका बिचको बेमेलका कारण सङ्कटमा परेको छ भन्ने विशिष्ट अर्थको प्राप्ति रस ध्वनि वा असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यबाट अभिव्यञ्जित भएको छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथाको विषयवस्तुमा ध्वन्यार्थ

राजेन्द्र विमलद्वारा रचित ‘लङ्काकाण्ड’ कथामा नेपाली समाजमा दिनप्रतिदिन फैलिँदै गरेको जातीय तथा क्षेत्रीय विभेदसँग सम्बन्धित विषयवस्तु आएको छ । युगाँदेखि सामाजिक सम्बन्धमा बाँधिएका नेपाली आज जात र क्षेत्रका आधारमा खण्डित भएका छन् । हाम्रो नेपाली समाजमा बलिभँदै गरेको राजनीतिक तथा सामाजिक विषयवस्तु कथामा आएको छ । पहाडबाट तराईमा फरेका पहाडिया मूलका नेपाली र युगाँदेखि तराईमा रमाउँदै आएका तराईवासी नेपालीका बिचमा २०६२/०६३ सालका समयमा फैलिएको अविश्वासको वातावरण तथा एकअर्कालाई दुस्मन नै ठानेर आक्रमणमा उत्रिएको विषयवस्तु कथाको अध्ययनबाट प्राप्त हुने वाच्यार्थ हो । ‘म’ पात्रले नेपालका विभूति बनेका भानुभक्त आचार्य तथा विद्यापतिका सालिकमाथि हुँदै गरेका आक्रमणलाई रोक्ने क्रममा भोगेका पीडा कथामा वाच्यार्थबाट नै प्राप्त हुने विषयवस्तु हुन् । कथामा आएको ‘म’ पात्रका माध्यमबाट दिइएका कथात्मक अभिव्यक्तिबाट ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ :

“बुद्ध भगवान्का आँखाबाट तपतप आँसु तर्फिएको जस्तो देखिन्छ” (विमल, २०६९, पृ. १७) ।

लामो समयदेखि एकताको सूत्रमा बाँधिएको नेपाली समाजमा हिसाको आगो सल्लिएको छ । यहाँ कसैले कसैलाई विश्वास गर्ने वातावरण छैन । जसले विश्वभर शान्तिको सन्देश फैलाइरहेको छ, आज उसैका आँखा आँसुले भरिएका छन् । आफ्नै घरमा आगो लगाएर नेपाली आफैँ असुरक्षित बनेका छन् । जहाँबाट शान्तिको आवाज घन्कनुपर्थ्यो आज त्यही स्थान युद्धभूमिमा परिणत भएको छ भन्ने प्रतीयमान अर्थको अभिव्यक्ति रस ध्वनिका माध्यमबाट प्रस्फुटित भएको छ ।

अस्पतालमा घाइते अवस्थामा पुगेको 'म' पात्रले होस खुलेपछि प्रश्न गर्छ, "तर मेरो के अपराध ? ...अपराध ? धोती-टोपी काण्ड" (विमल, २०६९, पृ. १७) ।

माथिको कथांशमा सामान्य वाच्यार्थका स्पमा हेर्दा धोती र टोपीले मानिसका पोसाकका बारेमा बुझाउँछन् तर कथामा यी दुई शब्द जातिका प्रतिनिधिका स्पमा उपस्थित भएका छन् । कथामा आएको धोती शब्दले तराईमा बसोबास गर्ने व्यक्तिलाई चिनाएको छ भने टोपी शब्दले पहाडबाट तराईमा भरेका नेपाली अथवा पहाडमा बस्ने नेपालीलाई बुझाएको छ । नेपालीले २०६२/०६३ सालको जातीय तथा क्षेत्रीय आन्दोलनलाई जतिसुकै अस्तित्वको लडाइँ भनेर नामकरण गरे पनि त्यो वास्तवमा नेपाली समाजलाई विग्रहको बाटामा लैजाने लडाइँ थियो भनेर कथाकारले पुष्टि गरेका छन् । नेपालको पूर्ण संरचना भनेकै धोती र टोपीको मिलन हो । नेपालको सौन्दर्य भनेकै हिमाल, पहाड र तराई हुन् । सदैव यिनको अस्तित्व सुरक्षित रहनुपर्छ भन्ने विशेष अर्थ रस ध्वनि भनेर प्रकट भएको छ । मानिस तराईमा जन्मँदैमा अथवा पहाडमा जन्मँदैमा उसको कुनै दोष हुँदैन । व्यक्तिलाई क्षेत्रगत स्पमा हेरेर आलोचना गर्ने प्रवृत्ति कदापि स्वीकार्य छैन भन्ने विशेष अर्थ पनि रस ध्वनिबाटै ध्वनित हुन पुगेको छ ।

"म टाउको हल्लाएर अड्कल काट्छु टाउकामा टोपी छैन । तिघ्रा उचालेर हेर्छु धोती बेपत्ता छ । मानौँ आकाशसित प्रश्न गर्छु, खै मेरो धोती ? खै मेरो टोपी ?" (विमल, २०६९, पृ. १७)

तिघ्रा र हातमा गोली लागेर घाइते भएको 'म' पात्रले आफूले लगाएका पोसाकको खोजी गरिरहेको भन्ने वाच्यार्थ प्राप्त हुने माथिको कथांशमा नेपालको अस्तित्व नै सड्कटमा परेको भन्ने ध्वन्यार्थ प्रकट भएको छ । नेपाली दाजुभाइका बिचमा छेडिएको क्षेत्रीय द्वन्द्वले न त पहाडको अस्तित्वको रक्षा नै गर्न सक्छ न त तराई नै सुरक्षित बन्न सक्छ भन्ने ध्वन्यार्थ बुझाएको छ । नेपालमा बसोबास गर्ने सबै नेपालीका बिचमा एकताको भावना सृजना गर्न सकिएन भने हामी धोती र टोपीको खोजीमा हराउने छौँ भन्दै आपसी लडाइँ बन्द गरी एकले अर्कालाई सम्मान गर्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्ने धारणा रस ध्वनि भनेर कथामा प्रकट भएको छ ।

"तपाईँको धोती रगतले लतपतिएको थियो । टोपी चिथ्लाचिथ्ला भएको थियो । दुवैलाई हुलले नै फाल्यो" (विमल, २०६९, पृ. १७) ।

माथिको कथांशमा वाच्यार्थको तहमा कुनै लडाइँमा धोती र टोपी च्यातिएको भन्ने अर्थ बोध हुन्छ । यहाँ युद्धको पीडाले पहाड र तराई दुवै आक्रान्त भएका छन् भन्ने विशिष्ट अर्थ प्रकट हुन पुगेको छ ।

माथिको कथात्मक अभिव्यक्तिमा धोती र टोपीलाई पहाडी तराईका व्यक्तिको प्रतीकमा रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अस्पतालमा बेहोस भएर भर्ना भएको ‘म’ पात्रले होसमा आएपछि धोती र टोपीको खोजी गरेको सन्दर्भ देखाएर कथाकारले तराई र पहाडको संयुक्त संरचना भएको नेपालको खोजी गरेको प्रसङ्ग रस ध्वनि बनेको छ । यस्तै धोती र टोपीलाई रगताम्य देखाएर कथाकारले पहाड र तराई दुवै रगतको होली खेलिरहेका छन् भन्ने यथार्थ अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन् । यस अभिव्यक्तिबाट राष्ट्रिय एकता, जातीय सद्भाव, भ्रातृत्व, सहकार्यको भावना नेपाली जातिमा समाप्त हुँदै आएको प्रतीयमान अर्थ प्रकट भएको छ (सुवेदी र अन्य, २०८०, पृ. २२९-२३०) । युद्धका कारण रणभूमिमा परिणत भएको तराईको माटो हाँफ्रै दाजुभाइको रगतको भिजेको थियो भने पहाडबाट विभिन्न सपना बोकेर तराईमा भरेका नेपालीको पनि बिचल्ली भएको थियो । धोतीमा लतपतिएको रगतले तराईमा बसोबास गर्ने नेपालीले ज्यान गुमाएको भन्ने अर्थ अभिव्यञ्जित गरेको छ भने टोपी चिथ्लाचिथ्ला भएको प्रसङ्गले पहाडिया बस्ती उजाडिएको सन्दर्भ ध्वनिका रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

म शुद्ध मानिस रहन गएँ । न धोती न टोपी” (विमल, २०६९, पृ. १८) ।

तत्कालीन समयमा कुनै मानिस पनि युद्धबाट पृथक् हुन सकेका थिएनन् । कथामा आएको ‘म’ पात्रले तराईका मानिसबाट भानुभक्तको सालिक जोगाउने प्रयास गरेको छ अनि पहाडिया मानिसको हुलबाट विद्यापतिको सालिक जोगाउने प्रयास गरेको छ । उसलाई तराईका मानिसले पहाडिया भनेर आक्रमण गरेका छन्, त्यस्तै पहाडियाले तराईको मानिस भनेर आक्रमण गरेका छन् । कुनै पक्षमा नलागेर स्वतन्त्र जीवन बिताउन चाहने व्यक्तिसमेत आन्दोलनको मारबाट बच्न सकेका थिएनन् भन्ने कुरा ‘म’ पात्रको अवस्थाबाट बोध हुन पुगेको छ । तत्कालीन अवस्थामा कुनै कित्तमा पनि उभिन नचाहने मानिससमेत आन्दोलनको प्रभावबाट बच्न सकेका थिएनन् भन्ने ध्वन्यार्थ कथामा आएको ‘म’ पात्रको अवस्थाबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथामा आएको ‘म’ पात्रका माध्यमबाट तत्कालीन नेपाली समाजका व्यक्तिले भोग्नुपरेको निकै कहालीलाग्दो पीडालाई विषयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको ‘म’ पात्रले स्वतन्त्र नागरिकका रूपमा जीवन बिताउन चाहेको छ तर उसको स्वतन्त्रतामा सबैले शङ्का गरेका छन् । कुनै पनि कित्तमा नउभिने ‘म’ पात्र जस्ता व्यक्ति दुवै पक्षको निसानामा परेको सन्दर्भलाई आकर्षक रूपमा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकारले रोजेको विषय वाच्यार्थमा भन्दा रस ध्वनिका स्तरमा विशेष चमत्कारयुक्त बन्न पुगेको छ । ‘लङ्काकाण्ड’ कथामा आएको प्रमुख पात्रले भोगे जस्तै समस्यायुक्त जीवन बिताउन धेरै नेपाली बाध्य छन् । कथामा आएको ‘म’ पात्रका समस्या धेरै नेपालीका समस्या हुन् भन्ने विशिष्ट अर्थ रस ध्वनिबाट प्राप्त भएको छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथाको सारवस्तुमा ध्वन्यार्थ

‘लङ्काकाण्ड’ कथामा राष्ट्रवादी भावना अभिव्यक्त भएको छ । यस कथामा पहाड र तराईमा बस्ने नेपालीको राष्ट्रियता दिनप्रतिदिन शिथिल बन्दै गएको अनि नेपालीका बिच रहेको सद्भाव समाप्त भई

वैरभाव बढ्दै गएको अत्यन्त चिन्ताजनक विषय उठान भएको छ । 'लङ्काकाण्ड' कथामा नेपालमा जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय अनि निहित स्वार्थका लागि गरिएका आन्दोलनबाट कहिल्यै पनि राष्ट्रले मुहार फेर्न सक्दैन भन्ने मूलकथ्य रस ध्वनिका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । देशमा क्षेत्रीयता र जातीयताका नाममा हुने गरेका आन्दोलनले कसैलाई पनि बलियो बनाउँदैनन् बरु यस्ता क्रियाकलापले देशलाई नै विखण्डनको अवस्थामा पुऱ्याउँछन् भन्ने अत्यन्त मार्मिक विचार कथामा प्रकट भएको छ । कथामा स्वार्थबाट प्रेरित भएर गरिने आन्दोलनले जनधनको क्षति गर्नुबाहेक अरु नयाँ परिवर्तन ल्याउन सक्दैनन् भन्ने विचार रस ध्वनिका रूपमा प्रकट भएको छ । कुनै क्षेत्र र वर्गसँग जोडेर गरिने आन्दोलनमा सबैको समर्थन रहँदैन बरु कुनै कित्तामा पनि समेटिन नचाहने व्यक्ति भन् बढी उत्पीडित बनेका हुन्छन् भन्ने कुरा कथामा आएको छ । एउटै समाजमा लामो समयदेखि सुखदुःख बाँड्दै आएका नेपालीले जातीय र क्षेत्रीयको चर्को नारा लगाउँदै एकअर्काको बस्ती नै उजाड गर्न किन तत्पर छन् ? एउटा नेपालीले अर्को नेपालीको भावनालाई तिरस्कार गरेर के राष्ट्रिय अखण्डता कायम रहन सक्छ ? देशलाई अमूल्य योगदान दिएर इतिहास निर्माण गर्ने ती महान् व्यक्तिको सालिक तोड्दैमा के इतिहास परिवर्तन हुन सक्छ ? भन्ने जस्ता अत्यन्त मार्मिक प्रश्नहरू उठाएर राष्ट्रिय एकता र अखण्डताका पक्षमा आवाज उठाउने काम कथामा गरिएको छ (सुवेदी र अन्य, २०८०, पृ. २२९) । राष्ट्रिय विभूतिहरू न पहाडका न तराईका बरु यी त समग्र देशकै हुने गर्छन् भन्दै एकले अर्कालाई गर्ने निषेधबाट समस्याको समाधान हुन नसक्ने विचार रस ध्वनि बनेर प्रकट भएको छ ।

कथाकार राजेन्द्र विमलले तराईलाई पार्श्व भूमिका रूपमा चयन गरेका हुनाले 'लङ्काकाण्ड' कथामा तराईको जीवनशैली आएको छ । कथामा तराईका टुलाबडा व्यक्तिका परिवारमा घट्ने घटनालाई पनि देखाउने प्रयास गरिएको छ । तराईमा रहेको शिक्षा प्राणालीका बारेमा पनि कथाकारले स्पष्ट पारेका छन् । शिक्षाको नाममा गुरु बनाउँदा व्यक्तिहरूले मच्चाइएको लुटको सन्दर्भ कथामा आएको छ । सम्पन्न व्यक्तिले विपन्न व्यक्तिका कुनै क्रियाकलापप्रति चासो नदिने अनि टुला मानिसको घरमा आश्रय लिनका लागि जाने प्रचलन पनि कथामा आएका छन् ।

मधेस आन्दोलनले प्रत्येक व्यक्तिको मानसिकतामा जन्माइदिएका घृणाका भावको अभिव्यक्ति 'लङ्काकाण्ड' कथामा पाइन्छ । कथान्तमा आइपुग्दा कथाकारले दिएको तलको अभिव्यक्तिले नेपालको अवस्था युद्धका कारणले विकृत भएको बुझ्न सकिन्छ :

“मेरो मुखबाट अकस्मात् फुस्कन्छ । आमा मेरो धोती र टोपी ? उहाँहरूले प्याकेट दिनुहुन्छ । म बेडबाट ओर्लिन्छु र रगतका टाटैटाटा बसेका, चिथ्रा भइसकेका धोती र टोपी लगाउँछु । फेरि सोध्न मन लाग्छ, आमा, दुवैतिरका गोली खाने हजुरको छोरो कुन कित्ताभित्र पर्दछ ? पहाडे कित्ताभित्र कि मदिसे कित्ताभित्र ? के कित्ता मन नपराउने मानिस अब बाँच्न पाउने छैन त ?” (विमल, २०६९, पृ. ३१)

माथिको कथांशमा दिइएको अभिव्यक्तिले नेपाल युद्धका कारण क्षतविक्षत भइसकेको र स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाउने अवस्था पनि समाप्त हुने परिस्थिति हाम्रा अगाडि आइसकेको सन्दर्भ रस ध्वनिका

माध्यमबाट ध्वनित भएको छ । कथामा आएको विषयका आधारमा हेर्दा अब नेपाली कुनै न कुनै कित्तामा बाँडिनुपर्ने अवस्था आइसकेको छ । स्वतन्त्र विचार बोकेर हिँड्ने मानिसको अस्तित्व समाप्त भइसकेको कुरा रस ध्वनिका माध्यमबाट प्रकट भएको छ ।

कथाको अन्तिममा प्रयोग भएका अभिव्यक्तिहरू कथाकारका विचार वाक्यका रूपमा यसरी प्रस्तुत भएका छन् :

“हामी सडकमा आइसकेका छौं । सडकमा नारा र जुलुसको क्रम जारी छ । टायरको धुवाँले नेपालै अन्धकारमा डुबेको जस्तो लाग्छ । ठाउँ चिन्न गाह्रो, मान्छे चिन्न गाह्रो, आफैँलाई चिन्न गाह्रो, प्रत्येक अनुहार कालो मोसो दलिएको जस्तो देख्छु बुबा बर्बराउनुहुन्छ “अब लङ्का भइसक्यो । भाइभाइमा विभेद भएपछि यस्तै हुन्छ लङ्का दहन” (विमल, २०६९, पृ. ३१-३२) ।

युद्ध र भाइभाइका बिचमा विद्रोह हुँदा लङ्काको अस्तित्व समाप्त भएको थियो । त्यही अवस्था नेपालमा पनि देखिन लागेको विचार प्रकट गर्दै रावण र विभीषणका बिच मेल नहुँदा लङ्का रामको कब्जामा परे जस्तै पहाड र तराईका बिचमा मेल नहुँदा नेपालको अस्तित्व नै सडकटग्रस्त बन्न सक्छ भन्ने विशेष अर्थ रस ध्वनिबाट अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैले कथाकारले अखण्ड नेपालको अस्तित्वका लागि फुटेर होइन जुटेर अघि बढनुपर्ने अवस्था आएको विषय कथामा प्रस्तुत गरेका छन् । तराई आन्दोलनले सडकेत गरेको नेपालको अस्तित्व नै समस्यामा पर्न सक्ने डरलाग्दो अवस्थाको परिदृश्य रस ध्वनिका माध्यमबाट अवगत भएको छ ।

‘लङ्काकाण्ड’ कथाको पात्रविधानमा ध्वन्यार्थ

कथालाई गति प्रदान गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिकामा पात्र आएका हुन्छन् । ‘लङ्काकाण्ड’ कथामा विषयानुकूलका पात्रको उपयोग गरिएको छ । कथाको मूल भूमिकामा ‘म’ पात्र रहेको छ र ‘म’ पात्र कथामा कथाकारको विचारको संवाहक बनेर आएको छ । यसलाई कथाकारको मुख पात्रका रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । पहाडिया पृष्ठभूमिको मानबहादुर पिता र तराई पृष्ठभूमि भएकी मनतोरिया आमाबाट जन्मिएको व्यक्तिका रूपमा ‘म’ पात्र आएको छ । पाठशालाको लिखतमा रामबहादुर नाम भए पनि बाहिर चिनाउनका लागि उसकी हजुरआमा लछिमिनियाँले पहाडिया नाम दिइएकी छन् । पहाडिया बाबु र तराईकी आमाबाट जन्मिएको सन्तान जसले न त पहाडियाको परिचय पाएको छ न त तराईका मानिसको आफ्नो नै बन्न सकेको छ । यही न पहाडिया बन्न सकेको अनि तराईका मान्छेको पनि आफ्नो बन्न नसकेको ‘म’ पात्र कथामा मुख्य भूमिकामा उपस्थित भएको छ । नेपालका धेरै ठाउँमा ‘म’ पात्र जस्ता न तराईका अनि न पहाडका मानिस छन् । यस्ता मानिसले क्षेत्रीय आन्दोलनमा स्पष्टसँग आफ्नो परिचय दिन सकेका छैनन् भन्ने कुरा कथामा वाच्यार्थ बनेको छ । कथामा आएको ‘म’ पात्रका माध्यमबाट नेपाली समाजमा सांस्कृतिक तथा जातीय अर्न्तघुलन भएको विषयलाई स्पष्ट पारिएको छ । हामी जातीय तथा क्षेत्रीय मुद्दामा विभाजित हौंला तर नेपालमा धेरै

यस्ता मानिस पनि छन् जुन न तराईका भनेर आफूलाई चिनाउन सक्छन् न त उनीहरू पहाडिया नै भन्न सकेका छन् । क्षेत्रीयताका आधारमा गरिने आन्दोलनले मधेसी वा तथा पहाडिया आमा वा बुबा भएका व्यक्तिमा कतिसम्म नकारात्मक असर पारेको छ र उनीहरूको जीवनको आधार निकै कमजोर रहेको छ भन्ने कुरा कथामा रस ध्वनिका रूपमा ध्वनित भएको छ । आफूलाई मधेसी र पहाडिया कितामा उभ्याउन नचाहने व्यक्तिले क्षेत्रीय तथा जातीय आन्दोलनमा निकै पीडा सहनुपरेको कटु सत्य कथामा आएको छ । यसरी 'म' पात्रका माध्यमबाट पहाड र तराई दुवैसँग सम्बन्ध जोडिएका अधिकांश नेपाली क्षेत्रीयताका नाममा गरिने आन्दोलनबाट अत्यन्त पीडित बनेका छन् र उनीहरू दुवै पक्षको प्रहार सहन बाध्य छन् भन्ने कुरा कथामा देखाइएको छ । यस्ता व्यक्तिहरू तराई तथा पहाडमा हुने आन्दोलन दुवैबाट अत्यन्त पीडित बनेका छन् भन्ने यथार्थ कथामा आएको छ । कथामा तराई र पहाड दुवैको प्रतिनिधि बनेको 'म' पात्र स्थापना गरी उसैले आन्दोलनको मार सहनुपरेको विषय रस ध्वनिका माध्यमबाट ध्वनित भएको छ । 'लङ्काकाण्ड' कथामा तराईमा बोलिने मैथिली भाषाका पदपदालीको प्रयोग गरिएको छ । यस्ता पदपदावलीले कथालाई तराई जनजीवनसँग सम्बन्धित बनाएका छन् । ओइ पहाडिया ओइ ओइ, चिल्लर मारे टोइटोइ, अपने भरे पानी बहुके केही नानी (विमल, २०६९, पृ. ३१-३२) यी अभिव्यक्ति तराईसँग सम्बन्धित छन् । पहुना गोर लगै छी, निपुतर निपुतरी जस्ता मैथिली भाषासँग सम्बन्धित अभिव्यक्ति कथामा अधिक मात्रामा भेटिन्छन् । त्यस्तै आबुइ, थाछ, जाओ साले पहाडेहरू जस्ता अभिव्यक्तिहरू कथ्य भाषासँग सम्बन्धित रहेका छन् । कथामा आएका गम्छा, बाँधीमाला, बर्छा, चटिया, सरोता, गोलडबन्डा जस्ता शब्दको प्रयोगले तराईको जनजीवनलाई चिनाएको छ । नेपालमा 'म' पात्र जस्ता न पहाडिया न मधेसी मूलका नै भन्न सकिने मिश्रित समुदायका मानिस धेरै छन् । नेपालमा 'म' पात्र जस्ता कुनै पनि क्षेत्रसँग नजोडिएका व्यक्ति धेरै भएकाले क्षेत्रीय विषय उठाएर गरिने आन्दोलनले सार्थक रूप पाउन सक्दैन भन्ने कुरा पात्रका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित रस ध्वनि हो ।

निष्कर्ष

कथाकार राजेन्द्र विमलद्वारा रचित 'लङ्काकाण्ड' नेपालको राजनीतिमा देखिएको २०६२/०६३ सालको आन्दोलनसँग सम्बन्धित विषयका आधारमा लेखिएको कथा हो । यस कथाले तराई र पहाडका मानिसका बिचमा भएको जातीय द्वन्द्वलाई मुख्य विषय बनाएको छ । विश्लेष्य कथाको शीर्षक, विषयवस्तु, सारवस्तु तथा पात्रविधानमा ध्वन्यात्मता पाइन्छ । पौराणिक सन्दर्भ रामायणीय मिथकका आधारमा शीर्षकीकरण गरिएको प्रस्तुत कथामा लङ्काजस्तै नेपालको अस्तित्व पनि सङ्कटमा रहेको विषयका बारेमा जानकारी दिइएकाले शीर्षकमा ध्वन्यार्थ रहेको छ । नेपालमा यस्तै जातीय र क्षेत्रीय द्वन्द्व चलिरहने हो भने नेपाल र नेपालीको अस्तित्व नै नामेट भएर जाने छ भन्ने कुरा विषयवस्तुको ध्वन्यार्थ बनेको छ । यस्तै जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय नाराका कारण नेपालले टुलो समस्या भोगनुपर्ने अवस्था आउने भएकाले वेलैमा सचेत रहनका लागि सम्बन्धित पक्षलाई जानकारी दिने कार्य सारवस्तुका माध्यमबाट गरिएकाले कथाको सारवस्तुमा पनि ध्वन्यार्थ रहेको छ । कथामा

'म' पात्रलाई न तराईको प्रतिनिधि न पहाडको प्रतिनिधिका रूपमा प्रयोग गरेर उसले आन्दोलनमा भोगेको समस्या देखाइएकाले यस्ता मानिस क्षेत्रीयताका आधारमा हुने आन्दोलनमा सबैभन्दा बढी समस्याग्रस्त बनेका छन् भन्ने कुरा देखाएर पात्रमा ध्वन्यात्मकता सृजना गरिएको छ । विश्लेष्य कथाले आजकै जस्तो परिस्थिति रह्यो भने नेपाल र नेपालीको अस्तित्व नै सङ्कटमा पर्ने मूल कथ्य स्थापित गरेको छ । 'लङ्काकाण्ड' कथामा वस्तुध्वनि, अलङ्कार ध्वनि र रस ध्वनिमध्ये रस ध्वनिको सबल रहेको छ । कथामा तराईमा भएको आन्दोलनसँग सम्बन्धित विषयका माध्यमबाट तराईको मात्र होइन, नेपालको अस्तित्व नै सङ्कटमा पर्न सक्ने विषय रस ध्वनिका रूपमा प्रकट भएको छ । त्यसैले कथामा वस्तु र अलङ्कार ध्वनिका तुलनामा रस ध्वनि प्रबल बनेको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- आनन्दवर्धन (सन् २०१३), *ध्वन्यालोक*, (टीकाकार विश्वेश्वर), (तेस्रो सं.), ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, (तेस्रो सं.), साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे, कृष्णप्रसाद (२०७८), ध्वनिवादी चिन्तन र प्रयोग, *त्रिवि ६२ औँ वार्षिक दिवस विशेषाङ्क*, *त्रिभुवन विश्वविद्यालय*, पृ. ३९ – ४४ ।
- ढकाल, वेणीमाधव (२०६७), *काव्यदीपिका*, (दोस्रो सं.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- नगेन्द्र (सन् १९९५), *रीतिकाव्यकी भूमिका*, नेसनल बुक हाउस ।
- नगेन्द्र (सन् २०१३), *भूमिका ध्वनिसिद्धान्त*, *ध्वन्यालोक*, (ले. आनन्दवर्धन र टीकाकार आचार्य विश्वेश्वर), (तेस्रो संस्क.), ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- मम्मट (सन् १९६०), *काव्यप्रकाश*, (व्याख्याकार श्रीनिवास शास्त्री), साहित्य भण्डार ।
- रिसाल, राममणि (२०५८), *नेपाली काव्य र कवि*, (पाँचौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।
- विमल, राजेन्द्र (२०६९), *समयका आँखा*, साङ्ग्रिला बुक्स ।
- विश्वनाथ (सन् २००८), *साहित्यदर्पण (१-६)*, (टीकाकार लोकमणि दाहाल), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- शास्त्री, शालिग्राम (सन् २०१४), *साहित्यदर्पण*, (लेखक विश्वनाथ), मोतीलाल बनारसीदास ।
- शुक्ल, रामबोहरी (२००८), *काव्य प्रदीप*, (एकतिसौँ संस्क.), लोक भारती प्रकाशन ।
- सुवेदी, केशव र अन्य (२०८०), *अनिवार्य नेपाली*, अस्मिता बुक्स पब्लिसर एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।